

Η υποβολή προδικαστικών ερωτημάτων στο ΔΕΕ και η εσωστρέφεια των εθνικών δικαστηρίων: τάση δικαστικού «Grexit»;

Βασίλειος Χατζηγιαννάκης
Δικηγόρος παρ' Αρείω Πάγω

1. Εισαγωγή

Το έτος 2026 μπήκε με έναν κινηματογραφικό τρόπο, διαχέοντας την αίσθηση ότι τα χειρότερα για την ανθρωπότητα πλησιάζουν. Η συνθήκη δεν μοιάζει ιδιαίτερα ευοίωνη ούτε για την Ευρωπαϊκή Ένωση, η οποία μοιάζει να λάμπει διά της απουσίας της από τις μεγάλες αποφάσεις στο σύγχρονο πολυπολικό διεθνές περιβάλλον. Αυτή η απουσία διογκώνει, αφενός, τον ήπιο ευρωσκεπτικισμό, αφετέρου αναζοπυρώνει τη συζήτηση για το το ενωσιακό οικοδόμημα οδεύει προς το τέλος του.

Την ίδια στιγμή, όμως, συμβαίνει το εξής παράδοξο: το ενωσιακό δίκαιο εισχωρεί όλο και πιο βαθιά στις εθνικές έννομες τάξεις, μέσω του πρωτογενούς και παράγωγου ενωσιακού δικαίου και της νομολογίας του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής: ΔΕΕ ή Δικαστήριο). Ενδεχομένως ίσως περισσότερο από όσο θα έπρεπε¹, αφού ο κυρίαρχος ρόλος των κρατών-μελών διαρκώς παραγκωνίζεται και οι Βρυξέλλες γίνονται το επίκεντρο της πολιτικής και νομικής σκηνής. Στην Ελλάδα ειδικότερα, μία χώρα που οι μνήμες από την επίδραση των ευρωπαϊκών πολιτικών την προηγούμενη δεκαετία είναι ακόμα νωπές στη συνείδηση των πολιτών, παρατηρείται ένα ακόμη οξύμωρο φαινόμενο: οι θεσμοί της Ευρωπαϊκής Ένωσης, σε πολλές περιπτώσεις, αποτελούν το μοναδικό πεδίο στο οποίο οι πολίτες καταφεύγουν για να βρουν το δίκιο τους. Στα καθ' ημάς, ανέκαθεν ήταν διάχυτη η δυσπιστία των πολιτών προς τους θεσμούς εν γένει, αλλά, σήμερα οι θεσμοί αδυνατούν να σταθούν στο ύψος των περιστάσεων περισσότερο από ποτέ. Βιώνοντας αυτήν τη δυσάρεστη πραγματικότητα, οι αδικημένοι ή διαμαρτυρόμενοι, σε ζητήματα δημοσίου συμφέροντος, δικαίως ή αδικώς, πλέον αποφεύγουν να καταφύγουν στους κρατικούς ελεγκτικούς μηχανισμούς, φοβούμενοι ότι παραμένουν αγκυλωμένοι στα γρανάζια ενός σκληρού συστήματος γραφειοκρατίας και εξουσίας. Ως εκ τούτου το ευρωπαϊκό «αποκούμπι» για δικαιοσύνη εμφανίζει διαρκώς αυξημένο ρόλο στην καθημερινότητα.

Παρά τους προβληματισμούς που μπορούν να διατυπωθούν για τη δυναμική και τον ρόλο της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην τρέχουσα συγκυρία, θα ήταν εντελώς άδικο να παραβλέψει κανείς ότι έχει καταφέρει να αναδειχθεί σε πυλώνα για το δικαϊκό σύστημα ολόκληρης της ηπείρου, αλλά και επιμέρους κρατών μελών. Σε επίπεδο δικαστικών αρχών, η Συνθήκη για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής: ΣΛΕΕ) έχει απονείμει ένα κεντρικό ρόλο στο ΔΕΕ, το οποίο δεν υποκαθιστά μεν τα εθνικά δικαστήρια, αλλά, ως αυθεντικός ερμηνευτής του ενωσιακού δικαίου,

¹ Σταυρόπουλος Γ., «Το παρόν και το μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης με αφορμή τις ευρωπαϊκές εκλογές», στο www.constitutionalism.gr (πρόσβαση: 16.3.2026), όπου διατυπώνονται, μεταξύ άλλων, προβληματισμοί ως προς τους λεπτομερείς κανόνες του παράγωγου ενωσιακού δικαίου.

τα καθοδηγεί ώστε να ερμηνεύσουν το εθνικό δίκαιο σύμφωνα με αυτό. Και όταν αυτό δεν είναι εφικτό, να αφήσουν ανεφάρμοστες τις εθνικές διατάξεις².

Ένα από τα εργαλεία για την ορθή ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου και το βασικό θεσμικό εργαλείο επικοινωνίας μεταξύ εθνικών δικαστηρίων και ΔΕΕ είναι η υποβολή προδικαστικών ερωτημάτων, κατ' άρθρο 267 της ΣΛΕΕ. Η διαδικασία προδικαστικής παραπομπής αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο του θεσπιζόμενου από τις Συνθήκες δικαιοδοτικού συστήματος και καθιερώνει διάλογο, σε επίπεδο δικαιοδοτικών οργάνων, μεταξύ του Δικαστηρίου του Λουξεμβούργου και των δικαστηρίων των κρατών-μελών, με σκοπό τη διασφάλιση της ενότητας της ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης. Κατ' αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνεται η συνοχή, η πλήρης αποτελεσματικότητα και η αυτονομία του δικαίου της Ένωσης, και, εν τέλει, προστατεύεται ο ιδιάζων χαρακτήρας του³. Όπως, λοιπόν, προκύπτει από το γράμμα του άρθρου 267 της ΣΛΕΕ, τα δικαστήρια τελευταίου βαθμού είναι υποχρεωμένα να αποστείλουν προδικαστικό ερώτημα, όταν τίθεται ζήτημα ερμηνείας του ενωσιακού δικαίου⁴.

2. Η υποχρέωση υποβολής προδικαστικών ερωτημάτων και οι συνέπειες μη υποβολής

Είναι, όμως, τόσο σοβαρή η παράλειψη υποβολής προδικαστικών ερωτημάτων στο ΔΕΕ δεδομένου ότι το εθνικό δικαστήριο είναι το τελικό αρμόδιο για την επίλυση της διαφοράς; Η υποχρέωση των εθνικών δικαστηρίων των οποίων οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα να υποβάλλουν στο Δικαστήριο προδικαστικά ερωτήματα εντάσσεται στο πλαίσιο της συνεργασίας, η οποία έχει θεσπιστεί προς διασφάλιση της ορθής εφαρμογής και της ομοιόμορφης ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης στο σύνολο των κρατών-μελών, μεταξύ των εθνικών δικαστηρίων, υπό την ιδιότητά τους ως δικαστηρίων που είναι επιφορτισμένα με την εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης, και του Δικαστηρίου⁵.

Τα εθνικά δικαστήρια, των οποίων οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα του εθνικού δικαίου, υποχρεούνται, κατ' αρχήν, όταν ανακύπτει ενώπιόν τους ζήτημα ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης, να το παραπέμψουν στο ΔΕΕ⁶, απαλλάσσονται, δε, από την υποχρέωση αυτή μόνον εφόσον διαπιστώσουν ότι το ανακύψαν ζήτημα δεν είναι κρίσιμο ή ότι η επίμαχη διάταξη του δικαίου της Ένωσης έχει ήδη ερμηνευθεί από το Δικαστήριο ή ότι η ορθή ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης παρίσταται τόσο προφανής ώστε να μην καταλείπει περιθώριο για καμία εύλογη αμφιβολία⁷. Τα εθνικά δικαστήρια οφείλουν να αιτιολογούν την απόφασή τους, δηλαδή η κρίση

² Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα του ΔΕΕ, Y. Bot, της 25ης Νοεμβρίου 2015, Dansk Industri (DI), C-441/14, EU:C:2015:776, σημείο 47.

³ Γνωμοδότηση 2/13 (Προσχώρηση της Ένωσης στην ΕΣΔΑ), της 18ης Δεκεμβρίου 2014, EU:C:2014:2454, σκέψη 176, και αποφάσεις της 6ης Οκτωβρίου 2021, Consorzio Italian Management και Catania Multiservizi, C-561/19, EU:C:2021:799, σκέψη 27, και της 22ας Φεβρουαρίου 2022, RS (Αποτέλεσμα των αποφάσεων συνταγματικού δικαστηρίου), C-430/21, EU:C:2022:99, σκέψη 73.

⁴ Απόφαση ΔΕΕ της 14ης Μαρτίου 2024, Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά Ηνωμένου Βασιλείου, C-516/22, EU:C:2024:231, σκέψη 140.

⁵ Αποφάσεις ΔΕΕ της 24ης Μαΐου 1977, Hoffmann-La Roche, 107/76, EU:C:1977:89, σκέψη 5, της 4ης Ιουνίου 2002, Lyckeskog, C-99/00, EU:C:2002:329, σκέψη 14, και της 4ης Οκτωβρίου 2018, Επιτροπή κατά Γαλλίας (Φόρος κινητών αξιών), C-416/17, EU:C:2018:811, σκέψη 109.

⁶ Αποφάσεις ΔΕΕ της 18ης Ιουλίου 2013, Consiglio Nazionale dei Geologi, C-136/12, EU:C:2013:489, σκέψη 25, της 6ης Οκτωβρίου 2021, Consorzio Italian Management και Catania Multiservizi, C-561/19, EU:C:2021:799, σκέψη 32, και της 22ας Δεκεμβρίου 2022, Airbnb Ireland και Airbnb Payments UK, C-83/21, EU:C:2022:1018, σκέψη 79.

⁷ Απόφαση του ΔΕΕ της 15ης Οκτωβρίου 2024, Kubera, C-144/23, EU:C:2024:881, σκέψη 36.

περί μη υποβολής προδικαστικού ερωτήματος να περιέχεται στο σκεπτικό της απόφασης⁸. Πριν καταλήξουν στο συμπέρασμα ότι τούτο ισχύει, πρέπει να έχουν σχηματίσει την πεποίθηση ότι η λύση αυτή θα ήταν εξίσου προφανής και για τα άλλα δικαστήρια τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας των κρατών-μελών και για το Δικαστήριο, τούτο δε, λαμβανομένων υπόψη των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του δικαίου της Ένωσης, των ιδιαιτεριών δυσχερειών που ενέχει η ερμηνεία του και του κινδύνου αποκλίσεων της νομολογίας εντός της Ένωσης. Το εθνικό δικαστήριο οφείλει να είναι ιδιαίτερος προσεκτικό κατά την τυχόν εκτίμησή του περί του ότι δεν υφίσταται εύλογη αμφιβολία ως προς την ορθή ερμηνεία της επίμαχης διατάξεως του δικαίου της Ένωσης, λαμβάνοντας ιδίως υπόψη τον σκοπό της διαδικασίας προδικαστικής παραπομπής, ο οποίος συνίσταται στη διασφάλιση της ομοιόμορφης ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης⁹.

Τίθεται, όμως, και το ερώτημα αν υφίστανται συνέπειες από την παράλειψη υποβολής προδικαστικού ερωτήματος ή αν αυτές είναι «πλατωνικές»¹⁰, περιοριζόμενες στην απώλεια μιας ευκαιρίας ομοιόμορφης ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης. Κατά τον Γενικό Εισαγγελέα του ΔΕΕ, Gerard Hogan, η παράλειψη υποβολής προδικαστικού ερωτήματος, καίτοι συντρέχουν οι προϋποθέσεις, συνιστά πλημμελή εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης, η αποκατάσταση της οποίας, όμως, δεν γίνεται με την πρόβλεψη ενδίκου μέσου που δεν υφίσταται στο εθνικό δίκαιο, αλλά πρέπει να αναζητηθεί σε άλλα μέσα δικαστικής προστασίας, όπως η προσφυγή λόγω παραβάσεως ή η δυνατότητα να στοιχειοθετηθεί η ευθύνη του Δημοσίου προς αποζημίωση για την επίτευξη της έννομης προστασίας των δικαιωμάτων των πολιτών, δηλαδή να θεωρηθεί μια τέτοια απόφαση πρόδηλη παράβαση του δικαίου της Ένωσης¹¹.

Στην υπόθεση Randstad Italia τέθηκε το ερώτημα αν, για την παράβαση αυτή, θα έπρεπε τα δικονομικά συστήματα των κρατών-μελών να προβλέπουν τη δυνατότητα άσκησης εξαιρετικού ενδίκου μέσου και δη αίτησης αναίρεσης. Το Τμήμα Μείζονος Σύνθεσης του ΔΕΕ δεν απάντησε εντέλει στο ερώτημα αυτό, με το σκεπτικό ότι η διάδικος στην υπόθεση ενώπιον του εθνικού δικαστηρίου δεν είχε αιτηθεί την υποβολή προδικαστικού ερωτήματος¹². Η στάση αυτή του ΔΕΕ δημιουργεί έναν προβληματισμό, ιδίως αν ληφθεί υπόψη ότι η υποχρέωση υποβολής προδικαστικού ερωτήματος είναι ανεξάρτητη από την διατύπωση αιτήματος εκ μέρους του διαδίκου. Υποδηλώνει, ενδεχομένως, διαφορετική προσέγγιση των μελών της σύνθεσης ως προς τις συνέπειες μη υποβολής προδικαστικού ερωτήματος. Μήπως το ΔΕΕ ήθελε να αναδείξει τον ρόλο των διαδίκων, μέσω των πληρεξουσίων δικηγόρων τους, οι οποίοι ως συλλειτουργοί της δικαιοσύνης, οφείλουν όχι μόνο να εντοπίζουν τα ζητήματα ενωσιακής φύσης, αλλά να ζητούν και την υποβολή προδικαστικών ερωτημάτων; Το ζήτημα, λοιπόν, των συνεπειών παραμένει ανοιχτό και θα έχει ενδιαφέρον πώς θα αντιμετωπιστεί από το ΔΕΕ σε μια ενδεχόμενη μελλοντική υπόθεση, όπου οι διάδικοι θα έχουν υποβάλει σχετικό αίτημα.

Πέραν, όμως, του ΔΕΕ, το ζήτημα των συνεπειών της αναιτιολόγητης άρνησης υποβολής προδικαστικών ερωτημάτων έχει απασχολήσει και το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του

⁸ Απόφαση ΔΕΕ Kubera, C-144/23, ό.π., σκέψεις 62 και 64.

⁹ Απόφαση ΔΕΕ της 6ης Οκτωβρίου 2021, Consorzio Italian Management και Catania Multiservizi, C-561/19, EU:C:2021:799, σκέψεις 36, 39 έως 41 και 49.

¹⁰ Κατ' αντιστοιχία με τη θεωρία του πλατωνικού χαρακτήρα της ακυρώσεως των αποσπαστών διοικητικών πράξεων που πρότεινε ο commissaire du gouvernement Romieu στην υπόθεση Martin, επί της οποίας εκδόθηκε η απόφαση της 4ης Αυγούστου 1905 του Conseil d'État.

¹¹ Προτάσεις της 9ης Σεπτεμβρίου 2021, C-497/20, Randstad Italia SpA, ECLI:EU:C:2021:725, σημείο 97.

¹² Απόφαση ΔΕΕ της 21ης Δεκεμβρίου 2021, C-497/20, Randstad Italia SpA, σκέψεις 82 έως 85.

Ανθρώπου (στο εξής: ΕΔΔΑ). Κατά το Δικαστήριο του Στρασβούργου, το άρθρο 6, παρ. 1 της ΕΣΔΑ δεν εγγυάται το δικαίωμα να παραπεμφθεί υπόθεση στο ΔΕΕ· πλην όμως η άρνηση παραπομπής μπορεί να θεωρηθεί αυθαίρετη στις περιπτώσεις που οι εφαρμοστέοι κανόνες δεν επιτρέπουν εξαίρεση από την παραπομπή ή όταν η άρνηση βασίζεται σε λόγους άλλους από εκείνους που προβλέπονται από τους υφιστάμενους κανόνες, ή όταν η άρνηση δεν ήταν δεόντως αιτιολογημένη¹³. Όταν διάδικος έχει ζητήσει την υποβολή προδικαστικού ερωτήματος και η αίτηση απορρίπτεται από δικαστήριο του οποίου οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα, το δικαστήριο οφείλει να αιτιολογήσει την απόρριψη υπό το πρίσμα των κριτηρίων CILFIT. Οι λόγοι απόρριψης αιτήματος υποβολής προδικαστικού ερωτήματος μπορούν να συναχθούν από την αιτιολογία της απόφασης του οικείου δικαστηρίου, από παραπομπή του δικαστηρίου σε προγενέστερη απόφασή του ή από την υιοθέτηση της αιτιολογίας κατώτερου δικαστηρίου, εφόσον αυτό εξέτασε τα προειρημένα κριτήρια¹⁴. Το ΕΔΔΑ ελέγχει αν η αιτιολογία του εθνικού δικαστηρίου είναι αυθαίρετη ή προδήλως παράλογη¹⁵. Έτσι, η απόρριψη υποβολής προδικαστικού ερωτήματος χωρίς αιτιολογία ή με αυθαίρετη αιτιολογία μπορεί να καταλήξει να συνιστά παραβίαση του δικαιώματος στη δίκαιη δίκη που θεμελιώνεται στο άρθρο 6, παρ. 1, ΕΣΔΑ¹⁶.

Ως προς την αποκατάσταση της ζημίας που προκαλείται από μια απόφαση εθνικού δικαστηρίου, κατά το ΕΔΔΑ, τα συμβαλλόμενα κράτη που είναι διάδικοι σε μια υπόθεση είναι καταρχήν ελεύθερα να επιλέξουν τον τρόπο με τον οποίο θα συμμορφωθούν με απόφαση στην οποία διαπιστώθηκε η παραβίαση. Αν η φύση της παράβασης επιτρέπει την επαναφορά των πραγμάτων στην προτέρα κατάσταση, εναπόκειται στο καθ' ού κράτος να την πραγματοποιήσει, δεδομένου ότι το ΕΔΔΑ δεν έχει ούτε την εξουσία ούτε την πρακτική δυνατότητα να το πράξει. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η κρίση του ΕΔΔΑ στην υπόθεση Γεωργίου κατά Ελλάδας¹⁷, στην οποία το Δικαστήριο, λαμβάνοντας υπόψη το αίτημα του διαδίκου να ανοίξει εκ νέου η διαδικασία, δεν επιδίκασε αποζημίωση και ζήτησε από την Ελλάδα να διασφαλιστεί η επανάληψη της διαδικασίας ενώπιον του Αρείου Πάγου, εάν ζητηθεί, η οποία συνιστά κατάλληλη αποζημίωση για την παραβίαση των δικαιωμάτων του προσφεύγοντος.

Έχοντας κατά νου τις ανωτέρω παρατηρήσεις, μπορούμε, σε αυτό το σημείο, να διατυπώσουμε το κρίσιμο ερώτημα που θα μας απασχολήσει στις επόμενες ενότητες: είναι, άραγε, τα δικαστήρια της ελληνικής έννομης τάξης συνεπή προς την υποχρέωσή τους να αποστέλλουν προδικαστικά ερωτήματα;

3. Η περίπτωση των μη κρατικών πανεπιστημίων – Μια συνταγματική δυστοπία

Το τελευταίο χρονικό διάστημα, με αφορμή τις αποφάσεις της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας (στο εξής: ΣτΕ) για τα ιδιωτικά πανεπιστήμια¹⁸, ο διάλογος σχετικά με την απροθυμία των ελληνικών δικαστηρίων να αποστέλλουν προδικαστικά ερωτήματα στο ΔΕΕ έχει ανοίξει εκ νέου. Οι αποφάσεις της Ολομέλειας αποτελούν το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα εσωστρέφειας των εθνικών δικαστηρίων, το οποίο αποκαλύπτει την υπολανθάνουσα αντίληψη ότι η ερμηνεία των νόμων είναι αποκλειστικά ένα εσωτερικό ζήτημα.

¹³ Απόφαση ΕΔΔΑ της 11ης Απριλίου 2019, Harisch κατά Γερμανίας (αριθ. 50053/16).

¹⁴ Απόφαση ΕΔΔΑ της 16ης Δεκεμβρίου 2025, Gondert κατά Γερμανίας (προσφ. αριθ. 34701/21)

¹⁵ Απόφαση ΕΔΔΑ της 30ής Απριλίου 2019, Repcevirag Szövetkezet κατά Ουγγαρίας (αριθ. προσφ. 70750/14).

¹⁶ Απόφαση ΕΔΔΑ της 13ης Ιουλίου 2021, Bio Fomland Betriebs S.R.L. κατά Ρουμανίας (αρ. προσφ. 43639/17).

¹⁷ Απόφαση ΕΔΔΑ της 14ης Μαρτίου 2023, Γεωργίου κατά Ελλάδας (αρ. προσφ. 57378/18).

¹⁸ ΣτΕ Ολ 1918-20/2025.

Το αν έπραξε σωστά η Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας έχει αναλυθεί ήδη από αρκετούς, πλέον ειδικούς¹⁹, και θα περιοριστώ απλά στο να συνταχθώ με την άποψη που εξέφρασε η δίδου ευκαταφρόνητη μειοψηφία. Και μόνο ο αριθμός των δικαστών που την αποτελούν αποδεικνύει ότι η απάντηση στο κρίσιμο νομικό ζήτημα που απασχόλησε το ΣτΕ δεν ήταν προφανής, ώστε να δικαιολογηθεί η άρνηση αποστολής προδικαστικών ερωτημάτων στο ΔΕΕ. Τουναντίον, αυτό που ήταν προφανές ήταν η ερμηνεία του Συντάγματος, ότι, δηλαδή, το «απαγορεύεται» δεν σημαίνει «επιτρέπεται», με την πλειοψηφούσα άποψη να ανοίγει τον ασκό του Αιόλου για à la carte ερμηνεία του θεμελιώδους νόμου του κράτους.

Και ναι μεν η προσαρμογή της νομολογίας στις κρατούσες συνθήκες είναι θεμιτή -ακόμη και αν οδηγεί στην ανατροπή παγιωμένων θέσεων- πλην όμως τα δικαστήρια πρέπει να επιδεικνύουν ιδιαίτερη προσοχή όταν υιοθετούν αυτήν την προσέγγιση· ιδίως όταν η όποια ανατροπή αφορά σε διατάξεις συνταγματικής περιωπής. Έτσι, η εξέλιξη της έννομης τάξης μπορεί εύλογα να αποτελέσει το έρεισμα για την ανατροπή μίας νομολογιακής θέσης που έχει διαμορφωθεί προ πολλών ετών. Αντίστοιχα, δεν μπορεί να αποκλειστεί ούτε η ανατροπή μίας πιο πρόσφατης νομολογιακής θέσης, η οποία μπορεί να οφείλεται στην άντληση αντίθετων επιχειρημάτων που ενδεχομένως υιοθετήθηκαν ή προκλήθηκαν από τη δικαστηριακή πρακτική²⁰. Προφανώς υπό τις κρατούσες αντιλήψεις δεν θα ήταν ανεκτή μια ερμηνεία νόμου κατά την οποία η συμμετοχή γυναικών σε δημοπρασσία του Δημοσίου οδηγεί έστω και σε σχετική ακυρότητα της σύμβασης και μπορεί να προβληθεί μόνο από το Δημόσιο, ως διάταξη που εξυπηρετεί το δημόσιο συμφέρον²¹, αφού το άρθρο 4 του Συντάγματος θα καθιστούσε ανίσχυρη τη νομοθετική αυτή διάταξη.

Ωστόσο, η ανατροπή μίας νομολογιακής τάσης²², contra στο γράμμα μίας συνταγματικής διάταξης, δεν συνιστά πρόοδο, αλλά, μεταξύ άλλων, παραβίαση της δίκαιης δίκης και της ασφάλειας δικαίου²³. Ακόμη και αν υπάρχουν εξελίξεις στο ενωσιακό δίκαιο ή στην ερμηνεία αυτού που θα δικαιολογούσαν τη μεταβολή της νομολογίας, η ανάγκη σύμφωνης με το δίκαιο της Ένωσης ερμηνείας δεν είναι δυνατό να αποτελέσει έρεισμα για μια contra legem ερμηνεία της εθνικής νομοθεσίας²⁴. Μια ερμηνεία contra στο γράμμα συνταγματικής διάταξης δεν συνιστά ευέλικτη ερμηνεία, βάσει της εξέλιξης των κρατουσών συνθηκών, αλλά υποκατάσταση του νομοθέτη, και στην περίπτωση συνταγματικών διατάξεων του συντακτικού νομοθέτη, αρχικώς από τον κοινό νομοθέτη, που νομοθετεί contra στο Σύνταγμα, και τελικώς από τη δικαστική εξουσία, κατά παράβαση της αρχής της διάκρισης των εξουσιών. Το ΣτΕ με την ερμηνεία που

¹⁹ Βλ., ιδίως, Γιαννακόπουλο Κ., «Η ερμηνευτική αποκένωση του Συντάγματος», στο www.nomarchia.gr (πρόσβαση: 16.03.2026)· Καϊδατζή Α., «Αντίστροφος οριζοντιαλισμός και ελιτιστικός ευρωπαϊσμός: η σημειολογία της απόφασης για τα ιδιωτικά πανεπιστήμια», στο www.nomarchia.gr (πρόσβαση: 16.03.2026)· Πετρούλια Δ., «Μη κρατικά Πανεπιστήμια: Δυναμική και σύμφωνη με το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης» ερμηνεία του άρθρου 16 παρ. 5, 6 και 8 του Συντάγματος ή αντισυνταγματική «αναθεώρησή του» με τυπικό νόμο;», στο www.constitutionalism.gr (πρόσβαση: 16.03.2026)· Ράμμο Χ., «Συμβούλιο της Επικρατείας: όταν το «απαγορεύεται» γίνεται «επιτρέπεται»», στο www.nomarchia.gr (πρόσβαση: 16.03.2026).

²⁰ Βλ. τις από 23.9.2021 Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα του ΔΕΕ, Michal Bobek, C-205/20, Bezirkshauptmannschaft Hartberg-Fürstenfeld, EU:C:2021:759, σημείο 137.

²¹ ΑΠ 292/1987, ΕΕΝ 1988, σ. 33, με την οποία κρίθηκε, υπό το ισχύον Σύνταγμα, ότι η συμμετοχή γυναίκας σε δημοπρασσία για μίσθωση δημοσίου κτήματος, οδηγεί σε σχετική της σύμβασης ακυρότητα που μπορεί να προβληθεί μόνο από το Δημόσιο, καθώς με τη διάταξη αυτή σκοπείται η προστασία του δημοσίου συμφέροντος.

²² Για τα κρατικά πανεπιστήμια βλ. ΣτΕ 3977/2003, 778/2007, 922/2023.

²³ Απόφαση ΕΔΔΑ της 06.02.2025 *Ukrkava*, ΤΟV κατά Ουκρανίας (προσφ. αριθ. 10233/20).

²⁴ Αποφάσεις ΔΕΕ της 15ης Απριλίου 2008, C-268/06, *Impact*, EU:C:2008:223, σκέψη 100.

υιοθέτησε στις σχολιαζόμενες αποφάσεις απέφυγε να αποστείλει προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ, προφασιζόμενο τη σύμφωνη με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία.

4. Οι άλλες δικαιοδοσίες και τα κατώτερα δικαστήρια

Στην πολιτική δικαιοδοσία, ως αντίστοιχα παραδείγματα άρνησης αποστολής προδικαστικών ερωτημάτων μπορούν να αντιμετωπιστούν οι περιπτώσεις των δανείων σε ελβετικό φράγκο, αλλά και της μονιμότητας των συμβασιούχων. Στην πρώτη περίπτωση, ο Άρειος Πάγος απέφυγε να αποστείλει προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ, παρότι τα κρίσιμα νομικά ζητήματα -που δίχασαν τη σύνθεση του ανώτατου ακυρωτικού- αφορούσαν στην ερμηνεία της Οδηγίας 93/13/ΕΚ και είχαν λάβει, φυσικά, πανευρωπαϊκές διαστάσεις²⁵. Την ίδια πρακτική ακολούθησε ο Άρειος Πάγος (και) στη δεύτερη περίπτωση, στην οποία δεν έθεσε ζήτημα συμβατότητας του άρθρου 103, παρ. 8, Συντάγματος με την Οδηγία 1990/70/ΕΚ, παρά την ισχυρή, αντίθετη μειοψηφία²⁶. Αμφότερα τα ζητήματα, ωστόσο, έφτασαν στο ΔΕΕ²⁷, αφού τα προδικαστικά ερωτήματα εστάλησαν στο Δικαστήριο από δικαστήρια της ουσίας (τα οποία έχουν, βέβαια, τη σχετική αρμοδιότητα²⁸). Αξίζει, βέβαια να σημειωθεί ότι οι απαντήσεις του ΔΕΕ δεν φαίνεται να διαφώτισαν επαρκώς τους εθνικούς δικαστές, αφού τα ζητήματα παραμένουν ανοιχτά, με αυτό των δανείων σε ελβετικό φράγκο να παραπέμπεται εκ νέου στην Ολομέλεια του Αρείου Πάγου και αυτό των συμβασιούχων να επιλύεται με αντίθετους τρόπους από Πρωτοδικεία και Εφετεία.

Όσον αφορά την ποινική δικαιοδοσία, τώρα, χαρακτηριστικό παράδειγμα άρνησης υποβολής προδικαστικών ερωτημάτων στο ΔΕΕ αποτελεί η 977/2018 απόφαση του Αρείου Πάγου, με την οποία απορρίφθηκε σιωπηρά σχετικό αίτημα κατηγορουμένου. Η αναιτιολόγητη απόρριψη του αιτήματος αποτέλεσε την αιτία για μια ακόμη καταδίκη της Ελλάδας από το ΕΔΔΑ²⁹ για παραβίαση του άρθρου 6, παρ. 1, ΕΣΔΑ.

Επιστρέφοντας στη διοικητική δικαιοδοσία, αξίζει να σημειωθεί ότι ούτε το Ελεγκτικό Συνέδριο συνηθίζει να αποστέλλει προδικαστικά ερωτήματα στο ΔΕΕ. Μια από τις ελάχιστες περιπτώσεις που αυτό συνέβη αποτυπώνεται στην υπ' αριθ. 545/2022 απόφαση της Α' Ελάσσονας Ολομέλειας, με την οποία το ΔΕΕ ερωτήθηκε σχετικά με συμφωνία του εθνικού δικαίου με Κανονισμούς της ΕΕ σχετικά με ζητήματα δημοσιονομικής διόρθωσης σε βάρος επιχείρησης³⁰. Με ενδιαφέρον αναμένεται, πάντως, ο τρόπος που η Ολομέλεια του Ελεγκτικού Συνεδρίου θα αντιμετωπίσει το αίτημα προδικαστικού ερωτήματος που έχει υποβάλει το Ελληνικό Δημόσιο στην υπόθεση της αναίρεσης κατά της υπ' αριθ. 858/2025 απόφασης του 10ου Τμήματος³¹, αναφορικά με το ζήτημα της δέσμευσης της ΕΔΕΑ από τις πράξεις / αποφάσεις του Ελεγκτικού Συνεδρίου που εκδίδονται

²⁵ ΑΠ Ολ 4/2019.

²⁶ ΑΠ Ολ 20/2007, με μειοψηφία 22 μελών της σύνθεσης.

²⁷ Στην πρώτη περίπτωση, εκδόθηκε η απόφαση της 21ης Δεκεμβρίου 2021, Τράπεζα Πειραιώς, C-243/20, EU:C:2021:1045 και, στη δεύτερη, η απόφαση της 11ης Φεβρουαρίου 2021, M.B. κ.λπ., C-760/18, ECLI:EU:C:2021:113.

²⁸ Στην περίπτωση των δανείων σε ελβετικό φράγκο με την ΠολΠρΑθ 1599/2020 και στην περίπτωση των συμβασιούχων με την ΜΠρΛασιθ 472/2018.

²⁹ Με την απόφαση ΕΔΔΑ της 14ης Μαρτίου 2023, Γεωργίου κατά Ελλάδας της 14.03.2023 (αρ. προσφ. 57378/18)

³⁰ Λόγω μη τήρησης της υποχρέωσης περί μη μεταβίβασης των πάγιων περιουσιακών στοιχείων της για χρονικό διάστημα πέντε ετών από την έκδοση απόφασης ολοκλήρωσης της επένδυσης.

³¹ Για την υπόθεση αυτή, βλ. Χατζηγιαννάκη Β. «Παρατηρήσεις στην ΕλΣυν 858/2025 (Τμ. 10ο) - Η υπεροχή του Ελεγκτικού Συνεδρίου κατά τη διενέργεια ελέγχων νομιμότητας στο προσυμβατικό στάδιο και η ανάγκη ισορροπίας με τους λοιπούς ελέγχους», ΘΠΔΔ 2025, σ. 715-719.

κατά τη διενέργεια του ελέγχου νομιμότητας των δημοσίων συμβάσεων, όταν δηλαδή λειτουργεί ως όργανο μη δικαιοδοτικού χαρακτήρα³². Αραγε θα περιχαρακωθεί στη συνταγματική υπεροχή του, αυτοπροσδιοριζόμενο ως η ανώτατη -μη δικαιοδοτικού χαρακτήρα- αρχή στον τομέα των ελέγχων των δημοσίων συμβάσεων ή θα παραπέμψει το, εξαιρετικά ακανθώδες, ζήτημα στο ΔΕΕ, αφήνοντας ανοιχτό το ενδεχόμενο ανατροπής των κρίσεων του από άλλες διοικητικές αρχές;

Και αν τα ανώτατα δικαστήρια είναι φειδωλά στην αποστολή προδικαστικών ερωτημάτων, η κατάσταση στα δικαστήρια της ουσίας είναι ακόμη χειρότερη. Σε έναν βαθμό, αυτή η κατάσταση ενδέχεται να οφείλεται στο «κακό παράδειγμα» που δίνουν το ΣτΕ και ο Άρειος Πάγος. Θα μπορούσε, πάλι, να αποδοθεί στην έλλειψη ανάληψης πρωτοβουλιών λόγω της εσφαλμένης αντίληψης ότι τα ανώτατα δικαστήρια θα πρέπει να «βγάλουν το φίδι από την τρύπα». Όπως και να έχει, η ίδια κακή πρακτική της μη αποστολής προδικαστικών ερωτημάτων ακολουθείται και από εκείνα τα δικαστήρια που δικάζουν τις υποθέσεις της αρμοδιότητάς τους σε πρώτο και τελευταίο βαθμό, όπως συμβαίνει, π.χ., με τα Διοικητικά Εφετεία. Οι όποιες εξαιρέσεις είναι τόσο σπάνιες που απλώς επιβεβαιώνουν τον κανόνα³³.

5. Μια αυξημένη κινητικότητα στο Συμβούλιο της Επικρατείας

Contra σε αυτό που θα μπορούσε να περιγραφεί ως γενικότερη τάση του ΣτΕ (αλλά και ως τάση της ελληνικής δικαστηριακής πρακτικής), το τελευταίο χρονικό διάστημα παρατηρείται μια αυξημένη κινητικότητα, ως προς το ζήτημα που μας απασχολεί, στους κόλπους του ΣτΕ. Αναζητώντας κανείς την ιστοσελίδα του Ανώτατου Διοικητικού Δικαστηρίου διαπιστώνει ότι το 2025 δημοσιεύθηκαν οκτώ αποφάσεις με τις οποίες απεστάλησαν προδικαστικά ερωτήματα στο ΔΕΕ³⁴, το 2024 μόλις μια³⁵ και το 2023 τέσσερις³⁶. Το 2025, μάλιστα, υποβλήθηκε προδικαστικό ερώτημα και από το Ειδικό Δικαστήριο Αγωγών Κακοδικίας³⁷. Τα ως άνω στατιστικά δεν είναι απολύτως ασφαλή, αφού στις ανακοινώσεις δεν περιλαμβάνονται όλες οι αποφάσεις με τις οποίες αποστέλλονται προδικαστικά ερωτήματα στο ΔΕΕ· ωστόσο είναι σαφές ότι το σχετικό «ρεκόρ» σημειώθηκε το έτος 2025.

³² ΑΕΔ 20/2005.

³³ Χαρακτηριστικό παράδειγμα η απόφαση ΔΠρΘεσσ. 560/2023, με την οποία απεστάλησαν προδικαστικά ερωτήματα σχετικά με την υποχρέωση αυτοπρόσωπης εμφάνισης των αιτούντων άσυλο, επί της οποίας εκδόθηκε η απόφαση της 3ης Ιουλίου 2025, ΑΙ Νασίρια, C-610/23, ΕΥ:C:2025:514.

³⁴ ΣτΕ Δ' 2260-2261/2025: Εφαρμογή του κυρωτικού δικαίου για τα Χρηματοδοτικά Ιδρύματα επί των Εταιρειών Διαχείρισης Απαιτήσεων από Δάνεια και Πιστώσεις· ΣτΕ Δ' 7μ. 2193/2025: Τραπεζική εποπτεία - Αξιολόγηση από την Τράπεζα της Ελλάδος παραιτηθέντος μέλους διοικητικού οργάνου πιστωτικού ιδρύματος· ΣτΕ Α' ΘΤ 1479/2025: Υπαγωγή των συμβάσεων της ΔΕΣΦΑ Α.Ε. στην Οδηγία 2014/25/ΕΕ· ΣτΕ Ολομ. 1096-1098/2025: Δικαστική προστασία κατά το στάδιο που προηγείται της ανάθεσης δημόσιας σύμβασης· ΣτΕ Α' 920/2025: Κατώτατα όρια συντάξεων· ΣτΕ Γ' 868/2025: Όριο συνταξιοδότησης· ΣτΕ Δ' 275/2025: Χρόνος χορήγησης κρατικής ενίσχυσης, επί δικαστικής αναγνώρισης του αιτήματος, μετά τη λήξη ισχύος του καθεστώτος· ΣτΕ Δ' 168/2025: Νομιμότητα θέσπισης «εθνικών» κανόνων κατανομής διαθέσιμου χρόνου χρήσης (slots) από τον Διοικητή της Πολ. Αεροπορίας.

³⁵ ΣτΕ Δ' 7μ. 1138/2024: Περιορισμός της πώλησης μη συνταγογραφούμενων φαρμάκων από το διαδίκτυο.

³⁶ ΣτΕ Δ' 2446/2023: Ερμηνεία άρθρου 3 του Κανονισμού 2988/1995· ΣτΕ Δ' Τμ. 7μ.1349-1350/2023: Αναρμοδιότητα του Εθνικού Συμβουλίου Ραδιοτηλεόρασης να επιβάλλει, με βάση το υφιστάμενο εθνικό δίκαιο, σε παρόχους τηλεοπτικού περιεχομένου μέσω διαδικτύου, επί της οποίας εκδόθηκε η απόφαση του ΔΕΕ της 26ης Ιουνίου 2025, Μακελειό ΕΠΕ και Zougla G.R. ΑΕ κατά Εθνικού Συμβουλίου Ραδιοτηλεόρασης (ΕΣΡ), C-555/23 και C-556/23· ΣτΕ Ολομ. 177/2023: Εθνικός κατάλογος στον οποίο περιλαμβάνεται η Τουρκία ως ασφαλής τρίτη χώρα για ορισμένες κατηγορίες αιτούντων διεθνή προστασία.

³⁷ ΕΔΑΚ 11/2025: Αγωγή κακοδικίας κατά Ευρωπαϊού Εντεταλμένου Εισαγγελέως.

Το ερώτημα είναι αν τα στατιστικά αυτά αναδεικνύουν μια τάση προσαρμογής του ΣτΕ στις υποχρεώσεις του που απορρέουν από το άρθρο 267 ΣΛΕΕ ή αν πρόκειται για μία τυχαιότητα, η οποία οφείλεται στο γεγονός ότι, κατά το προηγούμενο έτος, το ΣτΕ έτυχε να ασχοληθεί με περισσότερα ζητήματα ενωσιακού ενδιαφέροντος. Δεδομένου ότι το 2025 ήταν το έτος της *contra constitutionem* ερμηνείας του Συντάγματος και της μη αποστολής προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΕ για ένα κορυφαίο ζήτημα, δύσκολα μπορεί να πειστεί κανείς για το πρώτο. Εξίσου μη πειστική, όμως, είναι και η άποψη ότι το 2025 αποτέλεσε, τυχαία, την χρονιά των προβληματισμών του ενωσιακού δικαίου. Ίσως η απάντηση να βρίσκεται στα «ψηλά»³⁸ γράμματα των αποφάσεων, δηλαδή στη σύνθεση του δικαστηρίου. Παρατηρώντας κανείς ότι οι περισσότερες υποθέσεις επί των οποίων υποβλήθηκαν προδικαστικά ερωτήματα είναι αρμοδιότητας του Δ' Τμήματος, διαπιστώνεται εύκολα ότι στην πλειονότητα αυτών υπάρχει μια κοινή συνιστώσα που πιθανόν να έδωσε την ώθηση στη σύνθεση για τη διατύπωσή τους.

Το συμπέρασμα αυτό έχει μια θετική και μια αρνητική όψη. Εκκινώντας από τη δεύτερη, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η τήρηση των κανόνων της ΣΛΕΕ -του κορυφαίου νομικού κειμένου στο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι- επαφίεται στην προσωπική αντίληψη κάθε δικαστικού λειτουργού και όχι σε μια εδραιωμένη αντίληψη διαλόγου μεταξύ εθνικών δικαστηρίων και ΔΕΕ. Η θετική όψη συνίσταται στο ότι επιβεβαιώνεται ότι «υπάρχουν ακόμη δικασταί εις τας Αθήνας»: δικαστές που μπορούν να εμπνεύσουν τους νεότερους λειτουργούς και συλλειτουργούς της δικαιοσύνης.

6. Αντί επιλόγου

Η συμμετοχή της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση αποτελεί μια επιλογή που έχει καθορίσει σημαντικά την πορεία της χώρας στη μεταπολιτευτική ιστορία. Η επιλογή αυτή είχε τεράστιο νομικό αντίκτυπο για προφανείς λόγους που επισημάνθηκαν ήδη στην εισαγωγή του παρόντος κειμένου. Η επίδραση αυτή είναι διάχυτη και εντοπίζεται τόσο στην εθνική νομοθεσία όσο και στην εθνική νομολογία, η οποία παραπέμπει όλο και συχνότερα σε αυτήν του ΔΕΕ.

Παρά τη σαφή αυτή επιρροή, τα εθνικά δικαστήρια είναι διστακτικά όσον αφορά τη διεξαγωγή διαλόγου με το ΔΕΕ μέσω της «επίσημης» οδού του προδικαστικού ερωτήματος. Με αυτόν τον τρόπο, το Δικαστήριο του Λουξεμβούργου αποστερείται από την αρμοδιότητά του να παράσχει κατευθύνσεις ως προς την ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου και οι εθνικοί δικαστές αναπτύσσουν μία στάση που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «δικαστικός ευρωσκεπτικισμός».

Ωστόσο, η νομιμότητα δεν είναι επιλογή, αλλά αρχή. Το δίκαιο δεν διαμορφώνεται από την ηθική και την αντίληψη του ατόμου, αλλά από μια συλλογική αντίληψη των πραγμάτων. Η συνεργασία των εθνικών δικαστηρίων με το ΔΕΕ δεν είναι επιλογή συγκεκριμένων δικαστικών λειτουργών, αλλά υποχρέωση που απορρέει από την όλη αρχιτεκτονική του δικαιοδοτικού συστήματος. Η άρνηση συμμόρφωσης με τους κανόνες της ΣΛΕΕ συνιστά παραβίαση του δικαίου. Και όταν τα δικαιοδοτικά όργανα, που είναι επιφορτισμένα εκ του Συντάγματος με τον κρίσιμο ρόλο του ελέγχου τήρησης του νόμου, δεν τηρούν τα ίδια τους τους νόμους, πώς θα μπορέσει να αποκατασταθεί η εμπιστοσύνη των πολιτών προς τη δικαιοσύνη;

³⁸ Ψηλά και όχι ψηλά γράμματα διότι οι δικαστικές αποφάσεις εκκινούν από τη σύνθεση του δικαστηρίου.

Αυτή η συνθήκη ενισχύει την αντίληψη περί της ευαλωτότητας των πολιτών απέναντι στην αυθαιρεσία της κρατικής εξουσίας, σε μία περίοδο που, όπως αποκαλύπτουν οι έρευνες της κοινής γνώμης, η Δικαιοσύνη δοκιμάζεται³⁹. Πράγματι, η άποψη ότι η δικαστική εξουσία ανταποκρίνεται ολοένα και λιγότερο στον συνταγματικό της ρόλο και από ελεγκτής της νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας μετατρέπεται σε συμπαραστάτη τους είναι διάχυτη και, δυστυχώς, αποκτά όλο και περισσότερους υποστηρικτές.

³⁹Βλ., ενδεικτικά, στο https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2025/07/WVS-2025_VERSION_22.07.2025.pdf (πρόσβαση: 16.03.2026).